

UOT 81' 367

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2026.2.154>

“ŞƏRHU RADİ ALƏL-KAFİYƏ”: PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ FİLOLOJİ TƏHLİLİ

“SHARHU RADİ ALAL-KAFIYA”: PALEOGRAPHIC FEATURES AND PHILOLOGICAL ANALYSIS

Kübra VƏLİYEVƏ*

XÜLASƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondu elmin müxtəlif sahələrini əhatə edən dəyərli yazılı abidələr – əlyazma və qədim çap kitabları ilə zəngin fondlardan biridir. Fondada Azərbaycan, ərəb, fars, türk, özbək və digər dillərdə 600-dən çox qədim əlyazma və çap kitabları qorunub saxlanılır. Bu kitabların 80-dən çoxu əlyazmadır. Həmin əsərlərin mühüm elmi və tarixi əhəmiyyəti vardır. Ərəb qrafikasına məxsus müxtəlif xətt üslubları, incə ornamentləri və diqqəti cəlb edən cildləri isə onların estetik dəyərini müəyyənləşdirir.

Fondada saxlanılan dilçilik yönümlü əlyazmalar arasında ərəb dilinin qrammatikasına həsr olunmuş əsərlər də xüsusi diqqət çəkir. Bu əlyazmalar arasında ən mühümlərindən biri “Şərhul-Kafiyyə” əsəridir.

Məqalədə əlyazmanın məzmunu və paleoqrafik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Onun səmərəli və faydalı bir dərslik kimi tədris prosesində mühüm əhəmiyyətə malik olması xüsusi şəkildə vurğulanmışdır.

Əlyazmanın Naxçıvan ərazisindən əldə olunmasını nəzərə alaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, bu əlyazma dilçilik elminə öz töhfələrini verməklə yanaşı, həm də XVIII–XIX əsrlərdə Naxçıvanın elmi və mədəni mühitinin səviyyəsi haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Açar sözlər: *Şərhul-kafiyyə, İbn əl-Hacib, Radiyyudin əl-Astarabadi, ərəb dilçiliyi, əlyazma, Naxçıvan.*

ABSTRACT

The Manuscripts Fund of the Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences is one of the richest repositories containing valuable written monuments, including manuscripts and early printed books covering various fields of science. The Fund preserves more than 600 ancient manuscripts and printed books in Azerbaijani, Arabic, Persian, Turkish, Uzbek, and other languages. More than 80 of these books are manuscripts. These works possess significant scientific and historical value. Various styles of Arabic script, delicate ornaments, and remarkable bindings further determine their aesthetic significance.

Among the linguistic manuscripts preserved in the Fund, works devoted to Arabic grammar attract particular attention. One of the most important among these manuscripts is *Sharhul-Kafiya*.

The article analyzes the content and paleographic features of the manuscript. Its importance as an effective and useful textbook in the educational process is particularly emphasized.

Considering that the manuscript was acquired in the Nakhchivan region, it can be concluded that, in addition to contributing to the science of linguistics, it provides valuable insights into the level of the scientific and cultural environment of Nakhchivan during the eighteenth and nineteenth centuries.

Keywords: *“Sharhul-Kafiya”, Ibn al-Hajib, Radiyyuddin al-Astarabadi, Arabic linguistics, manuscript, Nakhchivan.*

GİRİŞ

Əlyazma kitabları Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşdırdığı ədəbiyyat, elmi fikirlər və alimlərin müxtəlif

* AMEA Naxçıvan Bölməsi, e-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-5557-494X

sahələrdə əldə etdikləri nailiyyətlər yazılı abidələr vasitəsilə günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu baxımdan əlyazma kitabları yalnız mədəni irsin daşıyıcısı deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, intellektual inkişaf səviyyəsini və elmi düşüncə tərzini əks etdirən mühüm mənbələr hesab olunur.

Ulu babalarımızın zəngin keçmişi haqqında dəyərli məlumatlar verən bu əlyazmalar həm orta əsr Azərbaycan tarixinin, həm də Yaxın və Orta Şərq xalqlarının elmi-mədəni həyatının öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu ümummilli sərvətimiz olan əlyazmaların toplanması, sistemləşdirilməsi, qorunması və tədqiqi istiqamətində mühüm fəaliyyət göstərən elmi mərkəzlərdən biridir.

Fond fəaliyyətə başladığı gündən öz işini müasir elmi tələblər səviyyəsində işini qurmuş, milli mədəni irsimizin ayrılmaz hissəsi olan qədim əlyazma və çap kitablarının toplanması, kataloqlaşdırılması və elmi dövriyyəyə cəlb olunması istiqamətində səmərəli işlər həyata keçirmişdir.

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda ərəb dili qrammatikasının əsas sahələrini – sərf (morfologiya) və nəhv (sintaksis) elmlərini əhatə edən əlyazma və qədim çap kitabları da mövcuddur. Bu əsərlər arasında C-45/261 şifrəsi altında mühafizə olunan “Şərhul-Kafiyyə” adlı əlyazma xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir (şəkil 1).



Şəkil 1. “Şərhul-kafiyyə” əlyazması.

“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA VƏ ÇAP NÜSXƏLƏRİ

“Şərhul-Kafiyyə” əsəri həm əlyazma, həm də çap nüsxələri şəklində müxtəlif ölkələrin kitabxana və elmi müəssisələrində qorunub saxlanılır. Türkiyə, Misir, İran, Hindistan, Rusiya və Avropa ölkələrinin elmi müəssisələrində bu əsərin çoxsaylı nüsxələri mövcuddur.

Osmanlı dövründə əsər İstanbulda bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “əsərin mühüm əlyazma nüsxələrindən biri Türkiyədə yerləşən Süleymaniyyə kitabxanasında Damad İbrahim Paşa kolleksiyasında 1066 şifrəsi altında saxlanılır” [Vəliyeva, 2023: 167]. Əsərin çap variantları üzərində müəyyən dəyişikliklər və redaktələr aparıldığından bəzi hallarda onların əlyazma variantları ilə nüsxə fərqləri müşahidə olunur.

Azərbaycanda isə “Şərhul-Kafiyyə” əsərinin çap nüsxələri AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda [Əl-Astarabadi, h. q. 1305/m. 1887, cild 1; Əl-Astarabadi, h. q. 1305/m. 1887, cild 2] və AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda [Əl-Astarabadi, h. q. 1268/m. 1851, cild 1; Əl-Astarabadi, h. q. 1268/m. 1851, cild 2] mühafizə olunur. Naxçıvan Əlyazmalar Fondunda əsərin

çap nüsxəsi ilə yanaşı bir əlyazma variantı da saxlanılır [Şərhul-Kafiyə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu].

Bu nüsxələr paleoqrafik, tekstoloji və filoloji baxımdan mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. “Şərhul-Kafiyə”nin müxtəlif dövrlərə aid əlyazma və çap nüsxələrinin mövcudluğu əsərin geniş yayılmasını və orta əsr mədrəsə təhsil sistemində mühüm dərs vəsaiti kimi istifadə edilməsini göstərir.

“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏLYAZMASININ PALEOQRAFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədim əlyazma və çap kitablarının paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması həmin əsərlərin yaranma dövrünün, yazı üslubunun, istifadə olunan materialların və mətnin ötürülmə ənənəsinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiq etdiyimiz əlyazmanın əsas paleoqrafik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Tərtibatı: sadə

Dili: ərəb dili

Xətti: əsas mətn nəsx, haşiyələr isə nəstəliq.

Mövzusu: Nəhv (ərəb dili sintaksisi)

Başlanır: هَذَا الْجَمْعُ وَالتَّأْلِيفُ كَالْعِلَّةِ الْغَائِبَةِ، نَفَعَ اللَّهُ بِهَا وَسَائِرَ الْمُتَبَدِّلِينَ مِنْ أَصْحَابِ التَّخْصِيلِ، مَعَ تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ، وَهُوَ

Bitir: وَسَوْفَ فِي حُكْمِ السَّبِينِ وَعَنْ نَحْوِ كَذَا زَيْدٌ يَقُومُ إِنَّ الْأَصْلَ فِيهِ الْأِسْمُ وَإِنَّمَا غُذِلَ عَنِ الْأِسْمِ

Həcmi: 214 vərəq

Ölçüsü: 31×21

Sətirlərin sayı: 13

Şifri: C-45/261

Cildi: sonradan çəkilmiş karton cild

Əlyazmanın sonu naqis olduğu üçün onun katibi və köçürülmə tarixini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Səhifələnmə isə ənənəvi şərq paginasıya üsulu ilə aparılmışdır.

Əlyazmada əsas mətn nəsx xətti ilə yazılmış, haşiyə şərhləri isə nəstəliq üslubunda verilmişdir. Bəzi yerlərdə fərqli qələmlərlə yazılmış qeydlər və haşiyələr mövcuddur. Haşiyələr üçbucaqvarı (maili) haşiyə quruluşu ilə yerləşdirilmişdir ki, bu da klassik şərh ənənəsinin – əsas mətnin ortada, izahların isə ətraf hissələrdə verilməsi prinsipinin tətbiq olunduğunu göstərir.

Əlyazmada çoxsaylı haşiyələrin və qeydlərin olması onun mədrəsə mühitində dərs kitabı kimi istifadə edildiyini ehtimal etməyə əsas verir. Bu qeydlər ehtimal ki, müəllim və ya tələbələr tərəfindən əlavə edilmişdir.

Mətnin yazı qatları göstərir ki, əlyazmada ən azı üç mərhələdə yazı aparılmışdır:

1. Əsas katib tərəfindən yazılmış ilkin mətn
2. Sonrakı oxucular tərəfindən əlavə edilmiş haşiyə və şərhlər
3. Qırmızı mürəkkəblə aparılmış sonrakı korrektə və işarələr

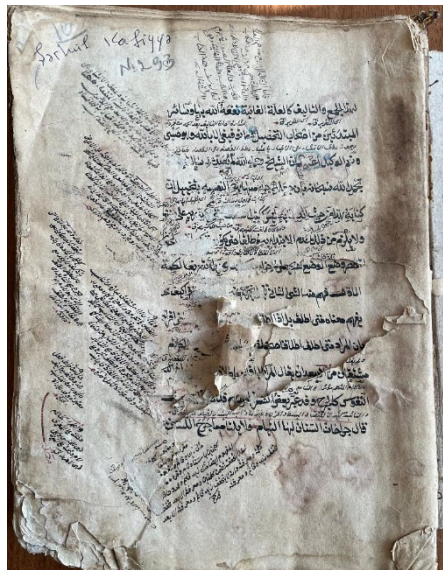
Əlyazmada karbon əsaslı qara mürəkkəbdən istifadə edilmişdir. Bəzi haşiyələrin mürəkkəbi əsas mətndən daha tündür ki, bu da onların daha sonrakı dövrlərdə əlavə olunduğunu göstərir.

Kağız materialı əl istehsalı olub lifli teksturaya malikdir. Səhifələrdə su ləkələri, rütubət izləri və mexaniki aşınmalar müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlər əlyazmanın uzun müddət istifadə edildiyini göstərir.

Vizual paleoqrafik göstəricilər – yazı üslubu, kağız növü və haşiyə sistemi əsasında əlyazmanın XVIII-XIX əsrlərdə Osmanlı və ya Qafqaz-İran mədəni mühitində köçürüldüyü ehtimal edilir.

“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏLYAZMASININ MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əlyazmanın əvvəlindən və sonundan vərəqlər düşüb. Vərəqlərin bəzi hissələri cırılmış, son vərəqlər isə qismən zədələnmişdir. Bəzi mətn hissələri oxunmaz vəziyyətdədir. Mövcud hissələrdə ərəb dilinin qrammatikasına aid müxtəlif mövzular geniş şəkildə şərh olunmuşdur.



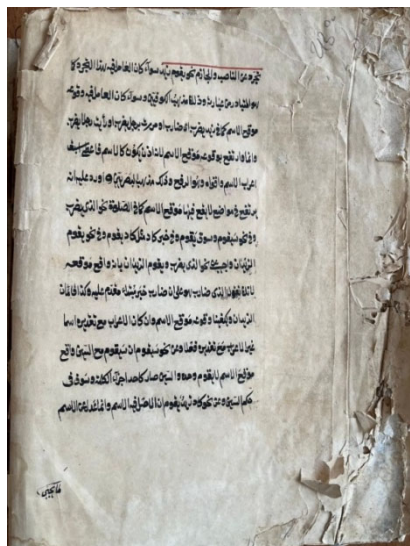
Şəkil 2. “Şərhul-kafiyə” əlyazmasının ilk səhifəsi.

Əlyazmanın əvvəli və sonu naqis olduğuna görə müqəddimə hissəsinin yalnız kiçik bir hissəsi günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bundan sonra isə əsərdə ərəb dilinin sintaksis bölməsinin izahına başlanılmışdır. Hər bir yeni qrammatik mövzuya keçməzdən əvvəl səhifələrin kənarlarında və əsas mətn daxilində diqqət çəkən, nəfis xətt nümunəsi ilə mövzunun adı qeyd edilmişdir (şəkil 1).

Müqəddimənin bizə çatın hissəsi bu cümlə ilə başlayır (şəkil 2):

هَذَا الْجَمْعُ وَالتَّأْلِيفُ كَالْعَلَّةِ الْغَائِبَةِ، نَفَعَ اللَّهُ بِهَا وَسَائِرَ الْمُتَبَتِّئِينَ مِنْ أَصْحَابِ التَّحْصِيلِ، مَعَ تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ، وَهُوَ حَسْبِي وَنِعْمَ الْوَكِيلُ.

Tərcüməsi: “Bu toplama və tərtib işinə, gizli bir səbəb kimi Allah mənə və elm əldə etmə ilə məşğul olan digər başlanğıc səviyyəli tələbələrə fayda versin. Mənim uğurum yalnız Allahdandır. O, mənə kifayətdir və O, nə gözəl vəkildir”.



Şəkil 3. “Şərhul-kafiyə” əlyazmasının son səhifəsi.

Əlyazmanın əldə olan son vərəqinin axırıncı sətri belədir:

"وَسَوْفَ فِي حُكْمِ السَّيِّئِ وَعَنْ نَحْوِ كَادٍ زَيْدٌ يَقُولُ إِنَّ الْأَصْلَ فِيهِ الْأَسْمُ وَإِنَّمَا غُذِلَ عَنِ الْأَسْمِ".

Tərcüməsi: “Səvfə (سوف) də hökm baxımından sin (س) kimidir. “كَادَ زَيْدٌ يَقُومُ” – “Zeyd az qala qalxacaqdı” kimi ifadələr barədə isə deyilir ki, burada əsas (əsl) olan isimdir, lakin sonradan isimdən (ifadə formasından) başqa formaya keçilmişdir” (şəkil 3). Yəni müəllif ərəb dilində sintaktik dəyişmə və ya əslisi ismi olan quruluşun feil ilə ifadə olunmasını izah edir.

Əlyazmada ərəb dilçiliyinə dair bir sıra mühüm qrammatik məsələlər şərh olunmuşdur. Burada kəlmə və kəlam anlayışı, nəhv elminin məqsəd və faydası (علم النحو), isim və hərf, murəb (المُرَبِّ) və irab (الإِعْرَاب) anlayışları, eləcə də amil məsələləri izah edilmişdir. Bununla yanaşı, irab olunan isimlərin bölünməsi, irabul-əsmə sittə, ғayrul-munsərif (adl, vəsf, tənisi, cəm), ücmə, tərkib və vəznul-feil kimi qrammatik mövzular da geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Əsərdə daha sonra kəlmə və cümlələrin irab vəziyyətlərinə görə bölgüsü verilmiş, mərfuat (المَرْفُوعَات), mənsubat (الْمَنْصُوبَات) və məcrurat (الْمَجْرُورَات) bölmələri təhlil olunmuşdur. Bu bölmələrdə müvafiq olaraq adlıq, təsirlik və yiyəlik halda işlənən cümlə üzvləri izah edilmişdir.

Bununla yanaşı, əlyazmada məbni (الْمَبْنِي), mudmər (الْمُضْمَر), əsməul-ışarə, əsməul-əfal, əsvat, mürəkkəbat, kinayət, zuruf, mərifə və nəkirə, əsməul-ədəd, məvsulat, ələm, müzəkkər və müənnəs, müsənnə, məcmu (cəm) (الْمَجْمُوع), məsdər, ismi-fail, ismi-məful, sərf elmi (علم الصرف), sifəti-müşəbbəhə, ismi-təfdil, əfalut-təfdil, həmçinin feil və onun növləri – madi və mudari feillər kimi qrammatik mövzular da geniş şəkildə izah edilmişdir. Əlyazma mudari feillərin izahı hissəsində yarımçıq qalıb, sonrakı vərəqlər düşdüyü üçün mətn tamamlanmayıb (şəkil 3).

Mətn strukturu, istifadə olunan terminlər və şərh üsulu göstərir ki, bu əlyazma böyük ehtimalla Radiyyuddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyyə” əsərinə yazdığı “Şərhu Radi aləl-Kafiyyə İbn əl-Hacib” (شرح الرضي على الكافية ابن الحاجب) adlı məşhur şərhinin bir nüsxəsidir.

Əlyazmada İbn əl-Hacibin mətni qısa sitatlar şəklində “قوله” ifadəsi ilə verilmiş, daha sonra isə müəllif tərəfindən geniş qrammatik izah təqdim olunmuşdur. Şərh hissəsinə keçid zamanı “اعلم” ifadəsinin işlədilməsi əsərin klassik nəhv şərhələrinə, xüsusilə Radi şərhinə xas üslub xüsusiyyətidir. “Bir alim haqqında onun elmi sahədəki mövqeyini və fikir dəyərini müəyyən edən ən əsas göstərici, elmə gətirdiyi orijinal fikirlərdir. “Şərhu-Kafiyyə” incələndikdə, əl-Astarabadinin bir çox mübahisəli məsələnin ardından öz mövqeyini ortaya qoyduğu və üstün tutduğu görüşünü ifadə etdiyi aydın görünür. Mövzuları işləyərkən zaman-zaman istifadə etdiyi قَوْلُنَا kimi ifadələr kitabda əl-Astarabadiyə aid olan görüşlərin müəyyən edilməsini asanlaşdırmışdır” [Yazquliyev, 2005: 62]. Dilçi alimin əsərdə qrammatik izahatlara yanaşma metodu və elmi görüşləri əhatəlidir.

NƏTİCƏ

Aparılan paleoqrafik və filoloji təhlil göstərir ki, AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda saxlanılan “Şərhu-Kafiyyə” əlyazması ərəb dilçiliyinin klassik ənənələrini əks etdirən mühüm yazılı abidələrdən biridir. Əlyazmanın yazı üslubu, kağız materialı və haşiyə sistemi onun XVIII-XIX əsrlərdə köçürüldüyünü ehtimal etməyə imkan verir.

Əsərin mətn strukturu və istifadə olunan terminologiya göstərir ki, bu nüsxə məşhur dilçi alim Radiyyəddin əl-Astarabadinin İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyyə” əsərinə yazdığı “Şərhu Radi aləl-Kafiyyə” şərhinin bir variantıdır. Əlyazmada çoxsaylı haşiyələrin və şərhlərin mövcudluğu onun mədrəsə təhsilində dərs vəsaiti kimi istifadə olunduğunu göstərir. Əsərdə ərəb dili qrammatikasının əsas sahələrindən olan nəhv və qismən sərf məsələləri geniş şəkildə izah edilmişdir.

Beləliklə, “Şərhu-Kafiyyə” əlyazmasının elmi tədqiqi yalnız ərəb dilçiliyinin klassik mənbələrinin öyrənilməsi baxımından deyil, həm də orta əsr Şərq elmi mühitinin və tədris ənənələrinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tip əlyazmaların sistemli şəkildə tədqiqi Azərbaycan əlyazma irsinin elmi dövriyyəyə cəlb olunmasına və filoloji tədqiqatların zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

Əl-Astarabadi R. *Şərhul-Kafiyə fin-nəhv*. İki cild birlikdə, I cild. h. q. 1305 (m. 1887). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifr: XVI-1741/5969, 343 s.

Əl-Astarabadi R. *Şərhul-Kafiyə fin-nəhv*. İki cild birlikdə, II cild. h. q. 1305 (m. 1887). AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Şifr: XVI-1741/5969, 411 s.

Əl-Astarabadi R. *Şərhur-Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab*. İki cild birlikdə, I cild. h. q. 1268 (m. 1851). AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264, 94 s.

Əl-Astarabadi R. *Şərhur-Radi aləl-Kafiyə fi ilmin-nəhv val-irab*. İki cild birlikdə, II cild. h. q. 1271 (m. 1854). AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-44/264, 115 s.

Şərhul-Kafiyə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Şifr: C-45/261, 428 s.

Vəliyeva, K. (2023). “Şərhul-Kafiyə” əsərinin dünya kitabxanalarında mühafizə olunan əlyazma və çap nüsxələri. *AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri* (ictimai və humanitar elmlər seriyası), 19, 1, 165-170.

Yazquliyev, A. (2005). *Esterabadi ve Şərhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri* [Doktorluq dissertasiyası, Bursa Uludağ Üniversitesi]. Sosial Bilimler Doktora Tezleri / PhD Dissertations. <http://hdl.handle.net/11452/9067>

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.05.2026

Son variant 05.06.2026